

HET EERSTE WOORD IN DE ETHIEK

Pieter Tijmes

Voor Errit van der Velde

1. Inleiding

In het begin van de jaren zeventig vond er een ééndaagse conferentie plaats in Nijmegen. Waarover dat ging ben ik vergeten, maar ik was er naartoe gegaan om de toen al bekende socioloog Norbert Elias te horen spreken. Hij voldeed aan de verwachtingen, maar de voordracht van Karl-Otto Apel sloeg bij mij in als een bom. 'Toevallig' sprak hij over zijn ontwerp van de transcendentale pragmatiek. Deze voortzetting van Kants inspiratie met de middelen van de twintigste eeuw vond ik zeer spannend en elegant. Met deze middelen bedoel ik de afwijzing van het methodisch solipsisme, de onmogelijkheid van een privétaal, de mogelijkheid van een transcendentaal taalspel, de intersubjectiviteit en andere moderne wijsgerige delicatessen. Bepaald opzienbarend was de poging van Apel de filosofie te funderen. Deze onderneming stoelt op het inzicht dat er werkelijk zo iets als waarheid bestaat : wie argumenten oppert, vooronderstelt de mogelijkheid van de waarheid. Voor filosofen is het een bemoediging te weten, dat deze situatie waarin argumenten worden uitgewisseld, in die zin 'unhintergebar' is, dat iedere poging om zich eraan te onttrekken inconsistent is. Zo iets hoort men niet iedere dag. Ik was zo enthousiast, dat ik *Die Transformation der Philosophie* direct gekocht en gelezen heb. Mijn enthousiasme was zelfs zo groot, dat ik uit deze bundel het befaamde artikel 'Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik' op het lijstje van de verplichte lectuur van mijn bestuurskunde studenten heb gezet. Dat was evenwel geen succes. Zij raakten niet in vuur en vlam voor deze vaste grond in de filosofie. De tegenzin van de studenten in deze lectuur was zo groot, dat ik tenslotte het artikel verwijderd heb van de literatuurlijst. In hun levensbesef anticipeerden zij al op het postmodernisme.

Apel is het bouwplan dat hij reeds in de jaren zestig ontwierp, trouw gebleven. Het filosofisch bouwwerk heeft steeds meer architectonische uitbreidingen gekregen : nieuwe nissen, portalen, trappen, vleugels. De oude en nieuwe ruimten verbond hij op ingenieuze wijze met elkaar. Hieraan paarden zich verrassende perspectieven en uitzichten. Niettemin bewaarde hij de eenheid van het gebouw. Apel kwam tot deze uitbreidingen en verbouwingen omdat hij in

discussie met zijn tijd- en vakgenoten zijn inspiratie telkens wilde verduidelijken en de juistheid ervan bewijzen. De sporen van deze discussies zijn duidelijk te traceren. Zo ontstonden er in de vleugel van de ethiek een deel A en een deel B, welke complexen natuurlijk later weer onderverdeeld moesten worden. Etc. Toen Apel in Twente de gastspreker was op een symposium dat gewijd was aan de discoursethiek in relatie tot ecologische vragen in 1991, heb ik hem nog een kleine verbouwing voorgesteld. Daarbij liet ik mij leiden door de inzet van Levinas' denken dat Apel niet of nauwelijks kende. Te oordelen naar zijn reactie was de door mij aangeboden dienst hem niet welkom. Mijn voorstel voor de verbouwing zal ik nu uiteenzetten, zodat men zelf kan beoordelen of de afwijzing van deze vriendendienst terecht was. Mijn redering was als volgt.

2. Discoursethiek

Apel heeft er altijd grote nadruk op gelegd dat men een principe van verantwoordelijkheid diende te hebben met het oog op het goede handelen. Hij zag het als een groot probleem, dat men in confrontatie met problemen op wereldschaal niet over een universeel handelingsprincipe beschikte. De complementariteit tussen het waardevrije objectivisme van de wetenschap enerzijds en het existentiële subjectivisme van religieuze geloofsdaden en ethische beslissingen anderzijds [*Transformationen* II S.370] was hem een doorn in het oog. Voor de resigerende en relativistische posities van de moderne filosofie bood hij zijn discoursethiek als alternatief aan.

Mijn punt is nu dat er geen man overboord is, als men niet vantevoren over een universeel handelingsprincipe beschikt teneinde goed te kunnen handelen. Met andere woorden : mensen hoeven geen principe van verantwoording dat hen motiveert tot het goede handelen op zak te hebben. Hiermee is niet gezegd, dat het onmogelijk zou zijn post factum enige principes te kunnen reconstrueren, waarmee het engagement kan worden gerechtvaardigd. Om dit te laten zien zal ik een ethische situatie 'fenomenologisch' beschrijven. Wanneer dat goed gebeurt, kunnen wij daarover iets leren over verantwoordelijkheid en aanverwante noties. In het licht van deze beschrijving formuleerde ik één vraag aan Apels ethische theorie.

De vooronderstelling van Kant en ook van Apel is dat mensen in ethische zin personen zijn. Dat wil zeggen : zij zijn gelijk. Deze gelijkheid of symmetrie van personen is de grondslag, waarop men met rationele argumenten naar het goede of verantwoordelijke handelen kan zoeken. Wat mij nu als revisie voor ogen staat, kan ik het eenvoudigst met enkele voorbeelden illustreren.

3. Verantwoordelijkheid in het verkeersongeval

Een jaar geleden reed ik ontspannen in mijn auto naar een conferentie over verantwoordelijkheid. De zon schonk het landschap een vrolijk aanzien. In gedachten overbrugde ik de afstand tot de conferentie; ik droeg al flarden van mijn referaat voor. Plotseling werd ik geconfronteerd met een verkeersongeluk. Weg waren de vrijzwevende gedachten over de schoonheid van het landschap en over de zon, over de conferentie, over de verantwoordelijkheid, etc. Iemand lag op straat, een auto stond dwars over de weg, glasscherven lagen in het rond. Wat was er gebeurd? Ik wist het niet, want ik kwam net aanrijden. Ik had geremd en was gestopt. Op de een of andere manier voelde ik mij verantwoordelijk voor wat er was gebeurd. Ik voelde mij verplicht om te kijken of ik iets zou kunnen doen. Deze nieuwe 'onoverzichtelijkheid' riep mij op tot wat men verantwoordelijkheid zou kunnen noemen.

Deze verantwoordelijkheid heeft een merkwaardige oorsprong. Ik had de situatie niet veroorzaakt. Het verkeersongeluk kon niet mijn schuld zijn, want ik was er niet bij toen het gebeurde. Ik was dus niet direct schuldig of medeschuldig. Eigenlijk had ik met het ongeluk niets te maken. Ik was ongevraagd in deze situatie terecht gekomen of, zo U wilt, 'geworpen'. Hoe kan ik dan verantwoordelijk zijn? Voor wie daarover nadenkt, wordt dat tot een raadsel. Ik had tenslotte ook kunnen doorrijden. Dat gebeurt immers vaak. Hoe het ook zij, ik benutte deze mogelijkheid niet. Zou ik dat gedaan hebben, dan zou ik mij niet hebben kunnen bevrijden van het gevoel gefaald te hebben. Intuïtief begreep ik wel dat doorrijden geen goede mogelijkheid zou zijn. Nee, 't zou een onmenselijkheid zijn. Deze man op de straat eiste mijn gehele aandacht op. Ofschoon ik geen verhouding tot hem had, gebood hij mij te blijven. Zoals hij mij niets verschuldigd was, zo was ik hem niets verschuldigd. Wij waren vreemden voor elkaar. Wat dat betreft waren wij elkaar gelijk.

Verantwoordelijkheid heeft dus niet te maken met veroorzaking, met schuld, met bestaande verstandhoudingen, maar alleen daarmee dat men zich niet kan onttrekken aan een situatie. Verantwoordelijkheid overkomt ons blijkbaar. Het is een verontrustende gedachte te weten, dat men plotseling, onverwachts, onvoorbereid voor allerhande dingen verantwoordelijk gemaakt kan worden. Het is niet alleen verontrustend, maar het stoort mij ook.

Deze man op de grond zou mijn gehele programma op die middag in de war hebben kunnen brengen. Waarom moet mij dat gebeuren? Ik begin geïrriteerd, geprikkeld, ja boos te worden. Wat doe ik hier eigenlijk? Het schiet door me heen, dat het helemaal niet zeker is dat ik wel kan helpen. Ik maak me los van mijn overwegingen, ik verman me en stap uit om het ongeluk meer van nabij aan te zien en mij ervan op de hoogte te stellen. Het springt in het oog, dat

verantwoordelijkheid in eerste instantie ook niets te maken heeft met competentie of met macht in te grijpen. Ofschoon ik geen dokter ben, voel ik het toch als mijn plicht een juiste indruk van het ongeval te krijgen. Misschien zou ik kunnen helpen door iemand anders erbij te halen. De eerste stap van de uitoefening van de verantwoordelijkheid is te willen weten hoe de zaak er voor staat, willen weten, wat er gedaan kan en moet worden.

4. Gelijkheid ?

Blijkbaar zijn wij mensen gevoelig voor een situatie waarin hulp dringend nodig is, hulp waartoe anderen ons uitnodigen. Hebben we dan een principe van verantwoordelijkheid of een theorie nodig om ethisch te kunnen handelen ? In ieder geval is een principe van gelijkheid van personen niet het eerste wat van dienst zal zijn. De man ligt gewond op de grond, en ik sta gezond en wel naar hem te kijken. Zijn we aan elkaar gelijk ? Hij roept om hulp, ik zou hem deze kunnen weigeren en weggaan. Hij roept, hij smeekt, hij gebiedt en ik kan gehoor geven. Wanneer ik geen keuze heb, ervaar ik dat hij van mij uit gezien hoger staat dan ik. In dat geval moet ik mij laten storen : alles wat mij ter beschikking staat, behoort hem nu toe. Mijn verbanddoos, mijn blusapparaat, mijn tijd, mijn persoon.

Hoe komen wij ertoe het fundament van de ethiek in de gelijkheid te zoeken ? Voor ieder ander die argumenteert, geldt contrafactisch de gelijkheid, zegt Apel. Dat klopt in die zin dat ik de ander nodig heb om waarheid te vinden en de ander heeft mij nodig. Is dat gelijkheid ? Juist in de situatie van het discours zijn mensen niet aan elkaar gelijk, daar de criticus mogelijk juist mijn beste vriend is. Vrienden moeten wij niet direct neerhalen tot ons niveau. Ook vrienden staan toch in vele, en wellicht juist in de beslissendste situaties boven ons. Alles wat ons toebehoort, behoort hen toe. Wij hebben toch onze gesprekspartners nodig om überhaupt te kunnen spreken, om begrepen en erkend te worden. Wat zou ik beginnen, als er niet naar mij werd geluisterd. De toehoorders zijn mij niet gelijk of gelijkwaardig, maar veeleer mijn hoogvereerd publiek.

Deze traditioneel hooggeroemde gelijkheid wordt vaak in verband gebracht met het begrip autonomie. Wanneer wij op onze autonomie, onze aanspraken, onze eisen, enzovoort blijven staan, dan kunnen wij alleen maar proberen tot een vergelijk te komen. Wat begin ik met mijn recht op zelfverwerkelijking, op ontplooiingsmogelijkheden, met mijn legitieme wens mijn referaat op het congres te houden, als een man met bloed besmeurd op de grond ligt. Hij is belangrijker.

Gelijkheid als filosofische constructie heeft uiteraard onder bepaalde condities haar goed recht, maar zij is niet het eerste woord om onze verhoudingen te karakteriseren. Wie vertrekt vanuit de gelijkheid, loopt het gevaar niet uit te

stijgen boven assertief touwtrekken. Daarom heeft het mijn voorkeur de ongelijkheid te accentueren.

5. Asymmetrie als regel

Na mijn geboorte was ik volledig op mijn ouders aangewezen. Zij stonden letterlijk en figuurlijk hoger dan ik. Liggend in de wieg probeerde ik niets anders dan in hun nabijheid te komen. Ik probeerde na te zeggen wat zij voorzeiden. De verhouding was zo asymmetrisch dat ik ze nabootste zonder te weten wat. In ieder geval heb ik op deze manier Nederlands proza leren spreken. En gelukkig nog veel meer dingen. Deze ongelijkheid van menselijke verhoudingen is voor ons mensen eigenlijk de regel.

Wat voor mij gold, gold ook voor mijn ouders. Ofschoon ik in de wieg lag stond ik hoger dan zij. Dat voelde ik destijds ook heel nauwkeurig aan. Ik was de laatste en ook de kostbaarste binnendringer in het gezin. Ieder die ons huis betrad werd uitgenodigd mij te bewonderen. De hele gezinsorganisatie draaide om mij. Ook ik gaf mijn bevelen en zij gehoorzaamden. In mijn gezin waren er maaltijden op gezette tijden. Deze tijden heb ik veranderd. Het ontbijt om acht uur vond ik te laat, vijf uur paste mij beter. En zo geschiedde het. Het behoorde tot de verantwoordelijkheid van mijn ouders op mijn wensen, behoeften en dergelijke in te gaan.

Wat was de reden voor de eer die zij mij bewezen. Hans Jonas pleegt in dit verband te spreken over 'Urheberschaft'. Apel verwijst voor deze situatie naar de conventionele fase der morele ontwikkeling. Dat kunnen mijns inziens pogingen zijn de principiële asymmetrie van menselijke verhoudingen weg te verklaren. Als vader kan ik de verklaring afleggen, dat het zien van de behoefte en de weerloosheid van mijn kinderen voor mij als persoon uit de postconventionele fase vaak de reden was af te zien van mijn autonomie.

Ik heb aan de hand van enkele voorbeelden beschreven wat er gebeurt tussen mensen. Ik weet dat dat niet het niveau van de discoursethiek is maar men kan er mijns inziens geen bezwaar tegen aantekenen, dat ik, wanneer ik over ethiek spreek, ook concrete, ethische verhoudingen ter sprake breng. Mijn pleidooi bestaat erin de asymmetrie onder mensen als een vanzelfsprekend en legitiem uitgangspunt te beschrijven en te rechtvaardigen. Dit laat onverlet dat wij op onze beurt weer allerlei gronden menen te kunnen aanvoeren om ons te bevrijden van het storende appel van onze medemensen. Wie verdraagt de vragende of hongerende blik op het TV-scherm of nog ernstiger pardoes op straat. Wie kan het zich veroorloven op deze vraag (niet) in te gaan? Een morele bescherming hiertegen zou niet zo slecht zijn. Die mensen ondermijnen namelijk onze

aangename vanzelfsprekendheden met betrekking tot verdeling van de welvaart. Ik herinner mij een mooi verhaal dat Ivan Illich vertelt over zijn ervaring in Dakar in Senegal. "Met een vriend verliet ik het huis, waarin ik de nacht had doorgebracht en wij liepen langs de muur van een soefi-moskee. Daar stonden bedelaars met uitgestrekte hand. Met christelijke vanzelfsprekendheid zocht ik naar een tien-frank stuk in mijn zak en legde het zo onopvallend mogelijk in één van deze handen. De man had ik niet aangekeken. Mijn vriend bleef staan en nodigde mij uit de bedelaar in de ogen te zien en een buiging voor hem te maken. Ik had hem een gift overhandigd en nu was het zijn beurt mij met een spreuk uit de koran te zegenen. Wat toen gebeurde was precies het tegendeel van een giftuitwisseling. Het was een feest van de onvergelykelijkheid van tien franken en Allah's zegen." Hopelijk plaatsen wij dit verhaal niet in een fase van de morele ontwikkeling want in dat geval ontgaat ons wat er te zien is : een asymmetrie van menselijke verhoudingen, waarin de ander hoger staat, of nog beter : waarin beide anderen op onderscheiden wijze hoger staan. Het zou kunnen zijn — ik zeg niet dat dat werkelijk het geval is — dat onze ideologie van de gelijkheid een strategie is om onze verantwoordelijkheid uit de weg te gaan. In ieder geval zou dat een interessante onderzoeksvraag voor filosofen kunnen zijn.

6. Subjectiviteit - intersubjectiviteit - alteriteit

Dit brengt mij ertoe de beschrijving van de argumentatiegemeenschap een beetje anders te beschrijven. Het is ten opzichte van Kant een stap vooruit de autonome subjectiviteit binnen de ethiek te corrigeren in de richting van intersubjectiviteit. Mijn enige vraag aan Apel — men moet per slot van rekening bescheiden zijn — is daarom : kunnen wij niet nog een stapje verder gaan dan de intersubjectiviteit, namelijk in de richting van de asymmetrie of de alteriteit van de personen ten einde de ethische situaties en ook de communicatiegemeenschap meer recht te doen ? De alteriteit is ook op het niveau van het discours een interessant gezichtspunt. De ander als discoursgeenoot is een onherleidbare bron, een oorspronkelijke verschijning en niet te reconstrueren vanuit de concepten die mij bij voorbaat vertrouwd zijn. Alteriteit betekent dus concreet dat ik de ander als gesprekspartner niet moet willen anticiperen.

En voor de duidelijkheid zij er aan toegevoegd, dat dit inzicht alle anderen betreft. In die zin is de asymmetrie symmetrisch verdeeld. Mijn pleidooi voor asymmetrie beoogt dus niet de symmetrie in de ethiek te schrappen. In de eerste plaats begrijp ik immers alleen wat asymmetrie is als ik weet wat symmetrie is, en omgekeerd. Deze twee begrippen verduidelijken elkaar. En in de tweede plaats kan ik pas de gelijkheid en symmetrie een plaats geven die hun toekomst, als ik

de asymmetrie en de ongelijkheid in de menselijke verhoudingen heb ervaren en onderkend. Asymmetrie sluit dus ook juist nieuwe vormen van symmetrie in. En op grond van deze nieuwe symmetrie of gelijkheid blijkt weer een nieuwe ongelijkheid die gewenst kan zijn. Dat het instituut van bedelaars dient te worden afgeschaft, betekent niet dat differentiatie in de samenleving niet gewenst is. Ik zoek dus mijn kracht niet in het bestrijden van wat Apel zegt over gelijkheid, maar ik houd wel vast aan mijn hier boven geformuleerde vraag en ik nodig hem uit de intersubjectiviteit te overschrijden naar de alteriteit.

De asymmetrie bewaart de sensibiliteit voor het beroep van de ander op mij. De asymmetrie articuleert onze verantwoordelijkheid in te treden voor mensen die ons nodig hebben, ook wanneer de relaties uiterst vluchtig zijn. De asymmetrie bewaakt de gevoeligheid voor de nood, het lijden, de behoefte van de mens, de aarde, de natuur. Ja ook de confrontatie met de nood van de ecologie doet een appel op mij. Wanneer deze verantwoordelijkheid mij overkomt, moet ik uitkijken, mij laten informeren, iemand erbij halen die er meer van weet dan ik, etc. Natuurlijk kan ik geabsorbeerd zijn door mijn eigen besognes en in de volle overtuiging van het gelijk recht van ieder op de behartiging van eigen zaken doorrijden. De asymmetrie, in de zin van het afzien van gelijke en reciproke autonomie, zij het eerste woord in de wijsgerige ethiek, maar ook in de ethiek moet men met twee woorden spreken.

Bibliografie

- K.O. Apel, *Diskurs und Verantwortung*, Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral, Frankfurt, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1990.
- id., *Transformationen der Philosophie*, Frankfurt, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1976.
- Vittorio Hösle, *Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie*, Beck, 1990
- E. Levinas, *Het Ethische en het oneindige*, Kampen, Kok Agora, 1987.
- id., *Het menselijk gelaat*, Gekozen en ingeleid door Ad Peperzak, Utrecht, Ambo, 1969.
- Errit van der Velde, *Verantwoordelijkheid voor het oneindige, oneindige verantwoordelijkheid*. In : *Technologie met de blik op oneindig*, WMW-publicatie Nr 1 Universiteit Twente, z.j.
- R. Woudenberg, *Transcendentale reflecties*, Een onderzoek naar transcendentale argumenten in de contemporaine filosofie, met bijzondere aandacht voor de transcendentale pragmatiek van Karl-Otto Apel, Amsterdam, VU Uitgeverij, 1991.

PERSONALIA

Antoon Braeckman publiceerde in het najaar een uitvoerig ingeleide en geannoteerde vertaling van Schellings *Filosofische brieven over dogmatisme en criticisme* (Kok Agora Editie).

Pieter Tijmes is de redactionele samensteller van het boek *Arbeid adelt niet* (Kok Agora) en is werkzaam aan de TU van Twente.

Marc Van den Bossche is vorser aan het Centrum voor de Studie van de Verlichting en van het Vrije Denken (V.U.B.) en is medesamensteller van het boek *Hannah Arendt en de moderniteit* (Kok Agora).

Frank Vande Veire studeerde wijsbegeerte te Leuven en doceert kunstgeschiedenis te Rotterdam.